
З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.8: 336.11 (477)

В. В. НЕБРАТ,
*кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу економічної історії
ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”
(Київ)*

ІСТОРИКО-ФІНАНСОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ XIX — ПОЧАТКУ XX ст.

Висвітлено історико-фінансові дослідження українських вчених XIX — початку XX ст. у контексті становлення теорії державних фінансів, обґрунтування та аналізу реформ у сфері оподаткування, бюджету та державного управління.

Ключові слова: фінансова наука, історія економічної думки, історія державних фінансів, фінансові реформи, бюджет, податки.

V. V. NEBRAT,
*Cand. of Econ. Sci.,
Senior Researcher,
Head of the Department of Economic History,
of the Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences
(Kyiv)*

HISTORICAL-FINANCIAL STUDIES IN THE UKRAINIAN ECONOMIC THOUGHT IN THE XIX-th CENTURY — BEGINNING OF THE XX-th CENTURY

The historical-financial studies of Ukrainian scientists of the XIX-th century – beginning of the XX-th century are considered in the context of the formation of the theory of state's finances. The reforms in the fields of tax, budget and state's management are substantiated and analyzed.

Keywords: financial science, history of economic thought, history of state's finances, financial reforms, budget, taxes.

Сучасна економічна теорія дедалі більше уваги приділяє так званій попередній траєкторії розвитку економічних інститутів, наголошуючи на ролі історичного чинника у визначенні конкретних форм господарювання та їх соціально-економічної ефективності. Такий методологічний підхід є перспективним для дослідження суспільного сектору економіки та державних фінансів. У 20-х роках XX ст. відомий український фінансист М.І. Мітіліно зазначав: “Щоб зрозуміти сучасне, треба знати минуле. Для розуміння сучасної організації господарства публічних об'єднань, треба знати той шлях історичного розвитку, що пройшли вони. Через те й повинна бути особлива сфера фінансової науки — історія фінансового господарства” [1]. Економічна література XIX ст. містить багатий науковий матеріал з історії фінансових реформ, розвитку ідей державного

управління та економічної теорії. Вивчення праць вітчизняних учених, присвячених історико-фінансовим питанням, є доцільним з огляду на необхідність дослідження історичних чинників і теоретичних джерел сучасної науки державних фінансів. Актуальність ретроспективного аналізу фінансової теорії та практики посилюється потребою у з'ясуванні інституційних механізмів модернізації державного господарства.

Історико-економічні розвідки українських економістів доби становлення фінансової науки дістали певне висвітлення в сучасній економічній літературі, а саме у працях В.Д. Базилевича, С.М. Злупка, Л.Я. Корнійчук. Ґрунтовні дослідження еволюції фінансової думки Заходу проводили В.Л. Андрущенко, В.М. Федосов. До історії фінансових досліджень в українській економічній думці звертались у своїх публікаціях О.Д. Василик, П.М. Леоненко, П.І. Юхименко. Разом з тим історико-критичний аналіз західноєвропейських концепцій фінансів, проведений вітчизняними науковцями в XIX — початку XX ст., їхні праці з історії грошово-кредитної політики, оподаткування, фінансових реформ потребують глибшого та системнішого вивчення.

Метою статті є загальна характеристика проблематики історико-фінансових досліджень в українській економічній думці XIX — початку XX ст., висвітлення їх змісту та розкриття значення у контексті формування теорії державних фінансів, здійснення ринкових реформ і забезпечення економічного розвитку.

У другій половині XVIII — першій половині XIX ст. своєрідність розвитку вітчизняної економічної думки полягала в тому, що вона існувала, можна сказати, у двох площинах. З одного боку, зародилася й успішно розвивалася так звана академічна, університетська наука, що загалом відповідала за своєю тематикою та ідейним наповненням класичній політекономії. Становленню цього напрямку сприяли активні зв'язки із західноєвропейськими науковими колами, відрядження студентів і молодих перспективних дослідників за кордон. Були серед них і вихідці з України, зокрема С.Ю. Десницький, І.В. Вернадський та інші. Прогресивні вчені пропагували з університетських кафедр концепцію “економічного лібералізму”, що спиралася на постулати свободи підприємництва та неутручання держави в господарські процеси, проголошували сферу виробництва, народне господарство і народний добробут предметом економічної теорії та основою економіки. З іншого боку, реалії економічного життя не відповідали принципам класичної політичної економії, нагальні потреби господарського розвитку орієнтували вчених-економістів, правників і фінансистів-практиків на вивчення сфери грошового обігу, кредиту та державних фінансів, хоча й тут відчутним був вплив ідей економічної свободи та вільного підприємництва. Спрямованість досліджень на вирішення актуальних завдань господарського розвитку, і насамперед — на зміцнення державних засад в організації та впорядкуванні грошового обігу, кредиту, фінансів, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, зумовила появу численних розвідок у сфері історії вітчизняних та західноєвропейських фінансів і фінансових ідей. Таким чином, потужним напрямом фінансових досліджень був історичний — огляд розвитку податкових систем і фінансового законодавства європейських країн, аналіз фінансового становища держави у зв'язку з політичними подіями та діяльністю уряду. На посилене вивчення історико-економічних питань у російській науковій літературі (безвідносно до національності авторів) звертав увагу видатний італійський економіст Л. Косса. На його думку, причинами появи

численних праць з історії економічної думки, історії економіки, статистики і порівняльного законодавства були господарська криза, реформи оподаткування та зміни у грошово-кредитних відносинах [2].

Піонером історико-фінансових досліджень у вітчизняній економічній думці можна вважати відомого науковця та державного діяча, першого ректора Петербурзького університету, уродженця Закарпаття, професора М.А. Балудянського. Його ґрунтовні розвідки у сфері історії політичної економії та фінансів, які дістали назву “Економічна система”, були опубліковані в “Статистичному журналі” (1806–1808). Здійснивши класифікацію теоретичних систем економічного знання, М.А. Балудянський дав їй розгорнутий виклад. За свідченнями сучасників, при підготовці записки щодо реформування російських фінансів, учений-фінансист написав твір, присвячений історії державних фінансів за 1700–1812 рр., з додатком таблиць доходів і видатків [3]. Очоливши роботу з укладення “Зведення законів” Російської імперії, він готував усі важливі документи з політичних, фінансових та аграрних питань, що впливали на законодавчі заходи імператора Олександра І. Як науковець і державний діяч М.А. Балудянський не приступав до вирішення жодного питання без докладного вивчення його історії, у своїх законопроектах, насамперед, зупинявся на умовах їх втілення в господарську та фінансову практику.

Вчений виступив з обґрунтуванням ідей модернізації державного управління та був безпосереднім учасником розробки “Плану фінансів на 1810 р.”. Фінансова програма була побудована на раціональних засадах, частково навіяних успішною практикою розвитку державних фінансів у Західній Європі, яку М.А. Балудянський вивчав під час наукових студій за кордоном та викладацької діяльності в європейських університетах. За організацію фінансової системи та підготовку кадрів для неї наш видатний співвітчизник був неодноразово нагороджений царем, його економіко-правова система, що була втілена в проектах реформ державного управління, фінансів і законодавства, стала основою фінансової політики держави.

Наукова розробка питань організації державного господарства в контексті історії політичної економії набула подальшого розвитку в працях І.В. Вернадського “Критико-історичне дослідження про італійську політичну літературу до початку ХІХ століття” (1849) та “Нарис історії політичної економії” (1858). Як прихильник економічного лібералізму, вчений вважав, що головне призначення держави – забезпечити умови для розвитку ринкової економіки [4]. На основі вивчення історичного досвіду тарифної політики І.В. Вернадський доводив шкідливість протекціонізму як чинника, що обмежує зовнішню торгівлю і тим самим гальмує економічний розвиток.

Традиції вивчення та критичного аналізу історії фінансів і фінансової думки продовжили економісти другої половини ХІХ ст.: М.М. Алексеєнко, А.Я. Антонович, М.Х. Бунге, С.І. Іловайський, І.І. Патлаєвський, Г.Д. Сидоренко, Г.Ф. Симоненко, М.М. Цитович, І.І. Янжул та інші. Широкому ознайомленню з кращими здобутками світової економічної думки та розвитку вітчизняної фінансової науки сприяла поява у цей період російськомовних перекладів ряду відомих праць західноєвропейських авторів, таких як А. Вагнер, Б. Гільдебранд, К. Гок, К. Рау, Д. Рікардо, К. Еєберг, К. Віксель, Л. Косса, Ф. Нітті, Е. Селігмен і Р. Стурм. Переклад більшості робіт, коментарі до них та підготовку до видання виконали

українські вчені-економісти, зокрема М.Х. Бунге, М.І. Зібер, О.М. Миклашевський, Р.М. Орженцький.

Докладний огляд літератури з теорії фінансів від Ксенофонта, Платона та Аристотеля до 70-х років XIX ст. здійснив професор Київського університету Г.Д. Сидоренко. Аналізуючи процес виникнення фінансових учень наприкінці XVI – на початку XVII ст., учений зазначав, що саме в цей час “турботи уряду щодо примноження доходів стають предметом наукових досліджень” [5]. Разом з тим у перших розвідках у сфері фінансів не йшлося про співвідношення народного та державного господарства, тобто, за сучасною термінологією, приватного і суспільного секторів економіки. Як зазначав Г.Д. Сидоренко, ще у XVIII ст. поставало питання про взаємозумовленість економіки та фінансів, про державне управління, його фінансові ресурси та інструменти. Це положення аргументував також М.В. Довнар-Запольський у своїй монографії з історії державного господарства Великого князівства Литовського. Зокрема, він розкрив механізм зміни характеру державного господарства під впливом економічного розвитку та становлення ідеї та інститутів державності, виявив історико-генетичні закономірності трансформації відносин підданства як основи феодальних повинностей у договірні відносини як основу громадянства та формування системи фінансових відносин у період утвердження публічно-правового характеру держави [6].

І.І. Янжул виклав теорію фінансів у контексті розвитку фінансового законодавства, історії фінансів та фінансової думки [7]. В його книзі відбито історію фінансових ідей, подано стислий аналіз фінансової теорії та політики від меркантилістів до послідовників А. Сміта. Характеризуючи донауковий етап розвитку фінансів, І.І. Янжул зазначав, що головна помилка політики меркантилізму полягала у спрощеному, механістичному трактуванні сутності державного господарства як суми індивідуальних господарств. Відтак багатство держави, за аналогією з багатством приватної особи, ототожнювалося з грошима, а метою державної діяльності проголошувалися залучення благородних металів із-за кордону та їх утримування в межах країни. Загальний висновок учених, які досліджували історію фінансової думки, полягає в тому, що ранній розвиток фінансових ідей сприяв вирішенню проблем оподаткування, державного кредитування, розпису державних доходів і видатків тощо. Найвагомим здобутком економічної думки XVII ст. для розвитку фінансової науки та практики І.І. Янжул назвав ідеї англійських учених Т. Мана, Т. Гоббса та Дж. Локка щодо принципів оподаткування. Відзначивши роль німецьких учених-фінансистів XVIII ст. Л. фон Секендорфа, Ф. Юсті та І. Зонненфельса, які були представниками школи камералістики і здійснили піонерну спробу систематизованого викладу основ фінансового управління, І.І. Янжул назвав батьком фінансової науки Ф. Юсті. У 1766 р. цей вчений видав працю “Система фінансового господарства”, в якій вперше були послідовно викладені основні положення фінансової науки.

І.І. Янжул наголошував на взаємозв'язку філософії, права та політики, аналізуючи історичний розвиток фінансів. Зокрема, наприкінці XVIII ст., коли була здійснена досить докладна розробка фінансових питань не лише з практичної, але й з теоретичної точки зору, активізації фінансових досліджень сприяли наукові відкриття у філософії, політичній економії, у сфері права та державного управління. Широкого визнання набули ідеї Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дід-

ро, І. Канта. Державне управління зазнало багатьох змін під впливом ідей Великої французької революції та технічного прогресу. Новим етапом у розвитку фінансової теорії та практики стало порушення французькими мислителями-економістами Ф. Кене, А. Тюрго, О. Мірабо питань про справедливість оподаткування, перекладання податків, джерела доходу, розміри участі кожного громадянина у витратах держави. І.І. Янжул підкреслював позитивне значення цієї школи для розробки теорії оподаткування [7, с. 51]. Характеризуючи доробки класичної школи у сфері фінансової науки, український економіст зазначав, що джерела фінансового господарства в теоретичній системі А. Сміта поставлені у залежність від джерел економічних, держава може черпати свої кошти виключно з народного багатства. Таким чином, на думку І.І. Янжула, головна заслуга видатного шотландця для фінансової науки полягає в тому, що він розвинув економічну основу фінансової справи й проклав шлях до органічної розробки цієї галузі знання. Вплив його вчення проявився в закріпленні за наукою ролі теоретичної бази для політики й практичних дій уряду.

У своїй книзі І.І. Янжул також розкрив історичний розвиток джерел державних доходів від Стародавньої Греції до ХІХ ст., коли безперервне зростання потреб держави, нові політичні принципи та погляди спричинили утвердження у фінансовому господарстві національних систем суспільноправових або примусових джерел доходів, тобто податків. Концептуальну цілісність історичного екскурсу, здійсненого вченим, забезпечує провідна ідея поступового утвердження суспільноправових засад формування доходів держави, які приходять на зміну приватноправовим, пов'язаним з ототожненням державної скарбниці з казною государя, домінуючою часткою доходів від державних промислів, невизначеним і епізодичним характером використання податей і повинностей як фіскальних засобів. І.І. Янжул особливо наголошував на ролі політичних чинників у формуванні національних фінансових систем. Потреби збільшення фіскальних доходів і адекватне посилення податкового тягаря в різних країнах мали різне вираження і дали неоднакові результати: в Англії вони “посилили у боротьбі владу парламенту, згуртували в дружних зусиллях усі верстви, солідарні в несенні державних обов'язків, і зміцнили цим народну свободу і фінансовий благоустрій; у Франції та Німеччині наслідки були іншими: винятковість і податкова привілейованість одних верств над іншими створили тиранію та граничне зубожіння та обтяження маси народу, допоки і цей порядок не змінився, але вже насильницьким шляхом” [7, с. 45].

Ряд праць українських учених досліджуваного періоду було присвячено історії державного кредиту та обігу боргових зобов'язань уряду. Питання державного боргу, зокрема, історія його формування в західноєвропейських країнах, розглядалися у дослідженні М.М. Алексеєнка “Державний кредит. Нарис збільшення державного боргу в Англії та Франції” (1872). Історії асигнаційного обігу та державної політики у сфері кредиту присвячені роботи П.П. Мігуліна. Його багатотомна праця “Російський державний кредит” (1769–1899) була написана за архівними матеріалами, зокрема, за актами російського фінансового законодавства, урядовими документами (державними розписами, фінансовими кошторисами, звітами Міністерства фінансів та ін.). Історико-критичний аналіз архівних матеріалів, здійснений П.П. Мігуліним, привів його до висновку про те, що державний кредит у Російській імперії застосовувався неефективно, кошти йшли зде-

більшого на підтримку поміщиків, які розорилися, на погашення попередніх урядових запозичень і подальше боргове фінансування бюджетного дефіциту. Казенні банки слугували резервом для урядових запозичень, відсутність комерційного кредиту гальмувала розвиток промисловості та підприємницьких відносин. Становлення промислового капіталізму супроводжувалося політикою сприяння спекулятивним операціям, фіктивним акціонерним товариствам з боку уряду, тобто спостерігалось заступництво великого капіталу без урахування державно-господарських потреб. Діяльність уряду мала казенно-бюрократичний характер і була спрямована на захист інтересів “верхівки” фінансового капіталу. Відсутність послідовної, продуманої, обгрунтованої банківської політики, захоплення крайнощами призвели до руйнування старої системи державного кредиту і відсутності нової, ринкової системи промислового (комерційного та інвестиційного) кредиту.

Історико-аналітичні праці П.П. Мігуліна “Наша банківська політика” (1729–1903), “Реформа грошового обігу в Росії та промислова криза” (1893–1902) відзначаються детальним вивченням фінансових документів, насиченістю фактичним матеріалом, обгрунтованими висновками. Теоретичні доробки ученого у сфері державного кредиту, розвитку банківської діяльності та реформування грошового обігу стали вагомим частинкою історії вітчизняних фінансів. Його окремі положення та ідеї (зокрема, щодо урядової політики регулювання обігу цінних паперів, діяльності комерційних банків, використання державного кредиту для потреб економічного розвитку) залишаються актуальними й сьогодні.

В умовах розвитку кредитного господарства та відповідної модифікації грошового обігу зростала увага науковців до історії банків і банківського кредитування. Так, М.Х. Бунге досліджував історію державної політики у сфері банківської справи та кредитно-грошового обігу в контексті зміни теоретичних економічних систем. Ретроспективний аналіз діяльності кредитних закладів у Російській імперії привів ученого до висновку про неминучість роздержавлення кредиту [8]. Еволюція кредитно-грошових відносин, емісійна політика держави та необхідність упорядкування грошового обігу зумовили появу аналітичних досліджень історії грошових систем і реформ. Зокрема, професор Новоросійського університету І.І. Патлаєвський охарактеризував еволюцію грошового обігу в роботі “Грошовий ринок у Росії від 1700 до 1762 рр.” (1868). Запровадження випуску асигнацій та економічні наслідки цього процесу дістали відображення у праці О.М. Миклашевського “Історія асигнаційного обігу в Росії”. Серед інших важливих положень він також розкриває взаємозв’язок державних фінансів і паперових грошей, вказує на те, що “грошова справа завжди була і залишається одним із наших головних фінансових ресурсів” [9]. Разом з тим на основі проведеного історичного аналізу автор робить висновок, що фінансова система, яка базується на безперервних внутрішніх запозиченнях, через випуски асигнацій та державних кредитних білетів, тобто боргові зобов’язання уряду, фактично призводить до встановлення не кредитної, а паперово-грошової системи обігу, що порушує систему державних фінансів і грошового обігу, підриває економічні основи суспільного та приватного секторів господарства.

Таким чином, ґрунтовні дослідження історії грошових систем розкрили взаємозв’язок асигнаційного обігу та паперових грошей з державними фінансами, стали базою новаторських теоретичних концепцій українських вчених. Зокрема, роз-

робки у сфері паперово-грошового обігу та кредитно-грошової політики А.Я. Антоновича, М.Х. Бунге, Л.В. Федоровича, О.М. Миклашевського сформувавши теорію паперових грошей, що набула довшеного вигляду та досконалої наукової аргументації у праці М.І. Тугана-Барановського “Паперові гроші та метал” (1916). Аналізуючи австрійську грошову реформу 1892 р., вчений назвав її (разом із заходами грошової політики, що впливають з цієї реформи) епохою в історії грошового обігу [10]. Початкове рішення щодо переходу від паперової до золотої валюти з огляду на об’єктивні причини на практиці обернулося запровадженням регульованої паперової валюти. Спочатку вільний розмін паперової крони на металеві монети було відкладено, а в 1899 р. держава взагалі відмовилася від нього на невизначений термін. За новим статутом Австро-Угорського банку (1911), він мав регулювати курс паперових грошей на рівні, найближчому до паритету білетів державного банку із золотом. Вивчення історії грошових реформ у поєднанні з критичним аналізом теоретичних концепцій грошей і грошової політики держави сприяло розробці теорії паперових грошей і регульованого паперово-грошового обігу, які становлять фундамент сучасної монетарної політики.

Керуючись нагальною потребою в модернізації грошово-фінансової системи та пошуку додаткових джерел наповнення казни, вчені звернулися до проблеми становлення та еволюції податків. Першою роботою в жанрі ретроспективного аналізу формування теорії оподаткування можна вважати дослідження М.М. Алексеєнка [11]. Він намагався проаналізувати податок як найважливішу категорію фінансів у взаємозв’язку з розвитком держави, її діяльністю та впливом на господарський устрій. Звернення до “класичних економістів”, дослідження розвитку вчення про податок у контексті їх загальноекономічних поглядів мали на меті “з’ясувати роль, яку виконує податок у сучасному господарському ладі, встановити його відхилення на практиці від нормального порядку речей і визначити, чого не вистачає як податку, так і господарським явищам у цілому для того, щоб вони відповідали головній меті людської діяльності – щастю, добробуту” [12]. М.М. Алексеєнко пропонує взяти на озброєння критичний, а не догматичний підхід до трактування фінансових відносин з тим, щоб замість “винаходження” теорій відкрити внутрішні закони розвитку фінансового господарства. Аналізуючи труднощі фінансової науки в осмисленні та узагальненні динамічних і різноманітних змін господарського життя, вчений наголошував на утвердженні економічних підходів у державній діяльності.

Вивченню історії податкового законодавства як основи формування податкової системи, з’ясуванню теоретичних і практичних аспектів еволюції доходів держави були присвячені спеціальні дослідження, серед яких праці І.І. Янжула “Спроба дослідження англійських непрямих податків. Акциз” (1874), І.І. Патлаєвського “Про прибутковий податок” (1877), М.М. Алексеєнка “Чинне законодавство про прямі податки” (1879), В.А. Незабитовського “Про податкову систему в Московській державі з часу встановлення самодержавства до запровадження подушного обкладання Петром Великим”, “Нарис системи казенних доходів у Росії з часів імператора Петра Великого до кончини імператриці Катерини II” (1882), С.І. Іловайського “Непряме обкладання в теорії та практиці” (1892) та ін. У названих роботах історичний і теоретичний аспекти дослідження податків тісно пов’язані з проблемами законодавчого забезпечення процесу формування податкової системи як фінансового інституту ринкового господарства. Так, В.А. Незабитовський у своїх

історико-фінансових працях виявив глибоке розуміння стимулюючої ролі податкової та фіскальної політики держави в розвитку вітчизняної економіки. Він високо оцінив заохочувальну політику Петра I, який своїми указами надавав пільги промисловцям (1719), запровадив так звану гірничу свободу, звільнив підприємства від посадських служб і податків (1721), утвердив право власності на підприємства та здійснив цілий комплекс заступницьких заходів стимулювання промисловості (1723), зокрема, дозволив усім бажаючим “заводити” фабрики, запровадив право безмитної торгівлі для захисту від конкуренції, новим підприємствам надав монополію на виробництво строком на 30–50 років [13]. Отже, фінансова історія, як стверджував учений, дає неоціненний і необхідний матеріал для узагальнень і формування фінансової теорії.

Список використаної літератури

1. Мітіліно М.І. Основи фінансової науки. — К. : Держ. вид-во України, 1929. — С. 34.
2. Косса Л. История экономических учений ; [пер. с итал.]. — Харьков : Южно-русское книжное издательство Ф.А. Иогансона, 1900. — С. 395.
3. Фатеев А.Н. Академическая и государственная деятельность М.А. Балудянского в России. — Ужгород : Типограф. “Школьной помощи”, 1931. — С. 26.
4. Небрат В.В. Суспільне господарство та державні фінанси в теорії народного добробуту Івана Вернадського // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. праць. — Вип. 3 (130) ; [наук. ред. І.Г. Мансуров]. — К. : НДЕІ, 2012. — С. 15–18.
5. Сидоренко Г.Д. Финансовое право. — Ч. 1: Теория финансов. Конспект лекций. — Житомир : Тип. и лит. насл. С. Бродовича, 1888. — 341 с.
6. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Т. I. — К. : Типография Императорского университета Св. Владимира, 1901. — С. 31–53.
7. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах. — 3-е изд. — СПб., 1899. — 510 с.
8. Бунге Н.Х. Теория кредита. — К. : Изд-во университетской типографии, 1852. — С. 208.
9. Миклашевский А.Н. Деньги. Опыт изучения положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса. — М. : Университетская типография, 1895. — С. 558.
10. Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал. — К. : КНЕУ, 2004. — С. 79.
11. Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини XIX — початку XX століть. — К. : ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, 2007. — С. 158.
12. Алексеенко М.М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сэя, Д. Рикардо, Ж. Сисмонди и Д.-С. Милля. — Харьков : Университетская типография, 1870. — С. XXXIV–XXXV.
13. Небрат В.В. Незабитовський Василь Андрійович // Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія ; [за ред. Т.І. Єфименко]. — У 3 т. — Т. 1. — К. : ІСЕМВ НАН України ; ДННУ “Академія фінансового управління”, 2010. — С. 362–364.

References

1. Mitilino M.I. *Osnovy Finansovoi Nauky* [Foundations of Financial Science]. Kiev, State's Publ. House of Ukraine, 1929, p. 34 [in Ukrainian].
2. Cossa L. *Istoriya Ekonomicheskikh Uchenii* [History of Economic Doctrines]. Khar'kov, Publ. House by F. A. Ioganson, 1900, p. 395 [in Russian].
3. Fateev A.N. *Akademicheskaya i Gosudarstvennaya Deyatel'nost' M.A. Baludyanskogo v Rossii* [Academic and Public Activities of M.A. Baludyanskii in Russia]. Uzhgorod, Typography of “Shkol'naya Pomoshch”, 1931, p. 26 [in Russian].
4. Nebrat V.V. *Suspil'ne gospodarstvo ta derzhavni finansy v teorii narodnogo dobrobutu Ivana Vernads'kogo* [Social Economy and State's Finances in the Theory of People's Welfare of Ivan Vernads'kyi], v: *Formuvannya rynkovykh vidnosyn v Ukraini, red. I.G. Mantsurov, Vyp. 3 (130)* [in: Formation of the market relations in Ukraine, edited by I.G. Mantsurov, Issue 3 (130)]. Kiev, SREI, 2012, pp. 15–18 [in Ukrainian].

5. Sidorenko G.D. *Finansovoe Pravo, Ch. 1: Teoriya Finansov. Konspekt Lektsii* [Financial Right. Part 1: Theory of Finances. Summary of Lectures]. Zhitomir, Typography of S. Brodovich, 1888, p. 341 [in Russian].
6. Dovnar-Zapol'skii M.V. *Gosudarstvennoe Khozyaistvo Velikogo Knyazhestva Litovskogo pri Yagellonakh, T. I* [State's Economy of the Great Lithuanian Principality at Jagiellonowie, Vol. 1]. Kiev, Typography of Imperial St. Vladimir Univ., 1901, pp. 31–53 [in Russian].
7. Yanzhul I.I. *Osnovnye Nachala Finansovoi Nauki. Uchenie o gosudarstvennykh dokhodakh. – 3-e izd.* [Basic Principles of Financial Science. Doctrine on State's Incomes. – 3rd Edition]. St.-Petersburg, 1899, 510 p. [in Russian].
8. Bunge N.Kh. *Teoriya Kredita* [Credit Theory]. Kiev, Typography of Univ., 1852, p. 208 [in Russian].
9. Miklashevskii A.N. Den'gi. *Opyt Izucheniya Polozhenii Ekonomicheskoi Teorii Klassicheskoi Shkoly v Svyazi s Istoriei Denezhnogo Voproosa* [Money. Experience of Study of Positions of the Economic Theory of the Classical School in Connection with the History of the Monetary Question]. Moscow, Typography of Univ., 1895, p. 558 [in Russian].
10. Tugan-Baranovs'kyi M.I. *Paperovi Groshi ta Metal* [Paper Money and Metal]. Kiev, KNEU, 2004, p. 79 [in Ukrainian].
11. Nebrat V.V. *Ukrains'ka Finansova Dumka Drugoi Polovyny XIX – Pochatku XX Stolit'* [Ukrainian Financial Thoughts in the Second Half of XIX-th – Beginning of XX-th centuries]. Kiev, Inst. of Economy and Forecast. of the NASU, 2007, p. 158 [in Ukrainian].
12. Alekseenko M.M. *Vzglyad na Razvitie Ucheniya o Naloge u Ekonomistov A. Smita, Zh.-B. Seya, D. Ricardo, Zh. Sismondi i D.-S. Millya* [A View on the Development of the Doctrine of Tax by Economists A. Smith, J.-B. Say, D. Ricardo, J. Sismendi, and J.S. Mill]. Khar'kov, Typography of Univ., 1870, pp. XXXIV–XXXV [in Russian].
13. Nebrat V.V. *Nezabytovs'kyi Vasyl' Andriiovych* [Nezabytovs'kyi Vasyl' Andriiovych], v: *Finansy. Byudzhet. Podatky: Natsinal'na ta Mizhnarodna Terminologiya, za red. T.I. Efimenko, T. 1* [in: Finances, Budget. Taxes: National and International Terminology, edited by T.I. Efimenko, Vol. 1], Kiev: IWEIR of the NASU; Academy of Financ. Manag., 2010, pp. 362–364 [in Ukrainian].

Закінчення статті – у наступному номері журналу.
Стаття надійшла до редакції 9 листопада 2012 р.
